

* * *

זיוה שמיר

אלתרמן – במבט חדש ובמבט מחודש

איך לבצע את הרע מקרבנו?

מיהם גיבורי שירו של אלתרמן "החנווני והשד"?

"החנווני והשד", שיר י"ח מן המחזור "דברים שבאמצע" (מחזור הממוקם באמצע קובץ שיריו האחרון של אלתרמן "חגיגת קיץ" משנת 1965). הוא שיר על השתלטות כוחות הרוע על מציאות חיינו. השיר מתאר את גנבת זהותם של "בני אור" בידי "בני חושך", המתחזים ל"בני אור" כדי לרשת את מקומם ולהשליט את הרוע בעולם.

בספרות העולם יש סיפורים לא מעטים על מפגשו של האדם עם השטן: על מכירת הנפש לכוחות הרוע, או על גנבתה של הנפש בידי נציגיה של מלכות הרשע. בנושא זה עולות על הדעת יצירות גדולות וחשובות כדוגמת "פאוסט" של גתה (1808), סיפורו של עגנון "והיה העקוב למישור" (1912) או סיפורו של סטיבן וינסטנט בֶּנֶט (Stephen Vincent Benét) "השטן ודניאל ג'בסטר" משנת 1936.

בשלוש היצירות הללו מתואר האדם בעת שהוא נכנע ליצר-הרע התוכף בו, ומוכר את נשמתו לכוחות הרוע. גיבוריהן של יצירות אלה נוהגים בחיפזון ובפחז ונוקטים צעדים אימפולסיביים, רק כדי להשיג את מבוקשם ללא דיחוי. מדובר ביצירות המלמדות את קוראיהן לשים רסן על יצריהם ולפעול בהיגיון ובשום שכל, אף להימנע מצעדים נואלים שאי אפשר להתחרט עליהם כדי להחזיר את המצב לקדמותו.

ואולם, לסיפור מפגשו של האדם עם כוחות הרוע יש וריאנטים רבים בספרות העולם: לפעמים האדם יוזם בעצמו את המפגש עם השטן כדי להפיק תועלת כלשהי ממפגש זה, ולפעמים האדם פוגש את היצור הדמוני במקרה, בלי כוונה וללא הכנה, כבשירו הקצר, אך המורכב, של אלתרמן "החנווני והשד". שיר זה מתאר חנווני ששד תפסו באפלת המרתף בזמן שירד לשם כדי לתת שמן בכדו, וגנב את זהותו. לבש השד את צורתו של החנווני, ועלה למעלה כדי לרשת לאור היום את מקומו ולאחז את עיני הבריות:

החנווני והשד

יום אחד נכנסה אם החנווני,
אמר לה השד: "מה לך מהלכת?
עת לנחת, אמי." אמרה לו: "בני,
אני עפר תחת כפות רגליך."

חנווני אחד למרתף ירד
שמן לתת בכדו.
היה שם שד אחד
שתפסו בחשך בידו

אז חרד השד. כפות רגליו אסף.
אכל חותם-טלפים העפר חשף.

את צורת החנווני השד לבש,
עלה למעלה. מקומו ירש.

שירי המחזור "דברים שבאמצע" נראים ונשמעים שירים אוניברסליים, המנותקים לכאורה ממגבלות המקום והזמן (a-chronos; a-topos). ואולם, מבין שיטי הטקסט עולים ובוקעים בהם לא פעם עניינים אישיים, שהעסיקו את אלתרמן בעת היכתבם. מתגלים בהם גם הדים עמומים לאירועים שאירעו בדור הראשון של המדינה הצעירה. על אירועים כאלה כתב אלתרמן על-פי-רוב בטוריו – בשירה ובפרוזה – ובמאמרי "החוט המשולש" שפרסם ב"מעריב". כאן נתן להם ביטוי ארכיטיפי, נטול סימני זמן ומקום מובהקים (אך, כאמור, יש בהם הדי אקטואליה כגון אזורו של הפילוג שחל בחבורת שלונסקי בימי המלחמה, בשיר ה' של המחזור, שכותרתו "נתפרדה החבילה").

בשיר "החנווני והשד" הבנוי על אגדות חז"ל משובצות מילים אחדות מלשון חכמים ('חנווני', 'מרתף', 'טלפים') וכן צירופי לשון מלשון חכמים ("מה לך מהלך", "עפר אני תחת כפות רגליו"). לאמיתו של דבר, כל הקובץ "חגיגת קיץ" הוא בליל גדול של טיפוסים, עדות, אתרים, סוגות, סגנונות ורובדי לשון (ובעלת קפה סטמבול, הגברת קלרה, מתוארת כאן כתערובת ייחודית שאין שנייה לה: "האיטלקיה, היווניה, הטרנסילבנית מבולגריה [...] זו הגבירה מן הבלקן ומן הפמפה והסיירה" (בשיר "ציבא רואה את מרים"). ובל נשכח שבלשון יידיש "סטמבול" ו"בבל" הם שמות נרדפים לבליל של אנשים וחפצים. אלתרמן לא התפעל מן המינימליזם המדברי החד-גוני של רטוש, אף לא מ"דלות החומר" של זך וחבריו.

שירים אלה, שאותם חיבר המשורר לאחר התקפתם של הצעירים נגדו, התקרבו רק לכאורה אל "דלות החומר" של זך וחבריו. אלתרמן התנזר בהם לכאורה מכל אותם פעלולי חריזה מרשימים שאפיינו את שירתו ואת שירת חבריו מ"אסכולת שלונסקי", ונקט סגנון כמו-פשוט, כמו-פשוטני וכמו-יום-יומי. לאמיתו של דבר, לפנינו שירים המתחפשים לשירים פשוטים, בעוד שאלה הם שירים אירוניים, עתירי רמזים, גדושים במשמעויות, מרובדים ומורכבים כהלכה.

*

הסיפור המשוקע בשיר "החנווני והשד" הוא וריאנט של אגדת "שלמה ואשמדאי" המצויה במקורותינו בשני נוסחים: בתלמוד ירושלמי, מסכת סנהדרין (ב', הלכה ו') ותלמוד בבלי, מסכת גיטין (ס"ח ע"א). עיבודו של ביאליק לאגדה זו מסתמך על מקורותיה, בתוספת אגדות אחדות ממקור ישראל, כגון האגדה על "יוסף מוקיר שבת". לפי ביאליק, נאלץ שלמה המלך לגייס את ידיעותיו ואת ניסיונו של השטן כדי לבנות את בית המקדש (כעין "מצווה הפאה בעברה"), והשטן, שניאות כביכול לעזור למלך, הצליח לגנוב ממנו את טבעת החותם, וכך גנב גם את זהותו: "אחרי-כן עלה אשמדי אל בית המלך הפנימי, וילבש מלכות, ויחפף פניו בפני שלמה, וישב תחת המלך על הכסא וישפט את-העם, ואיש לא ידע. נתיני הממלכה חשו אמנם ששלמה המלך שינה את מנהגיו ואת סגנון שיפוטו, אך איש לא ידע שהמלך האמיתי הוגלה מממלכתו, והפך ממלך להלך.

אך ל"שקר אין רגליים", כמאמר הפתגם העממי, ומרמת ההתחזות התגלתה יום אחד, כשירד אשמדאי יחף ממיטתו בלילה וטביעת כף-רגלו חשפה את האמת: "ואשמדי לא נזהר בלילה, כי היה חשף, ויירד יחף, ויצג פפות רגליו על האפר. ויהי בפקר וימצאו העבדים והנה כעקבות רגלי התרנגול בתוף האפר, וירצו ויגידו לזקנים".

כידוע, ליצורים הדמוניים במיתולוגיה העולמית והעברית – השד, השטן, או אשמדאי – יש רגלי תרנגול. ליצורים הדמוניים הללו יש גם כנפים המאפשרים להם לטוס מסוף העולם ועד סופו (וראו תיאורו של השטן בספר איוב). ייתכן שכושרו של השטן לעופף הוא שהקנה לו בדמיון העממי רגלי עוף, וכתיאורו של ביאליק באגדה "שלמה ואשמדאי": "רגליו פרגלי התרנגול וזקנו כזקן התיש ואש תאכל מנחיריו".

באגדה המעופדת של ביאליק "שלמה ואשמדאי", אשמדאי מבין ללא דיחוי כי התרמית נחשפה ושהוא עתיד לתת את הדין על מעשהו. הוא גם רואה ביד שלמה את טבעת החותם שטבעה במעמקי הים ונעלמה, אך הוחזרה לבעליה בדרך נס. עתה, כך מבין אשמדאי, בא הקץ על שלטונו, ומוטב לו לברוח מן המקום: "ויחרד חרדה גדולה, ויספק פנף אל פנף ויעלם". מלך השדים אינו יצור כול-יכול, כפי שניתן להתרשם בטעות. הוא יכול להפעיל את שלטונו לפרק זמן מוגבל, אך כשכוחו ניטל ממנו הוא בוחר לברוח אל המקום האפל והנידח שממנו הגיע.

*

כאשר חיבר ביאליק את אגדותיו בשנות העשרים ובראשית שנות השלושים של המאה העשרים, הוא ראה מול עיניו את עליית כוחם של המשטרים הטוטליטריים, מימין ומשמאל, והבין ש"מנהג חדש בא לעולם" (על-משקל אחת מכותרותיו של המשורר בשינוי קל). הוא ידע שכבר אין ביכולתו להתארח בבית הטבח (תרתי-משמע), וכי עליו להימלט משם בהקדם האפשרי. מעתה ייאלץ להסתפק ב"ארוחת ירק" שפולה שלו בארץ-ישראל ולהתרחק מכל העושר האירופי השמור לבעליו בלבד.

האגדה המעובדת של ביאליק "שלמה ואשמדאי" מגוללת כאמור את גורלו של שלמה המלך, שעה שאשמדאי ירש את כיסאו, לבש בגדי מלכות ועטה על פניו את דמותו של המלך המודח. ביאליק, שידע תקופות של מנהיגות-אמת טהורות לב וכוונות – הן בתחומי הפוליטיקה, הן בתחומי הפואטיקה – חש שעמדות ההנהגה נפלו "בשעה זו", אחרי המלחמה והמהפכה, בידיהם הדימוניות של מתחזים עזי-מצח, שעומדים להביא על העולם מצבים כאוטיים מסוכנים. אשמדאי, שהתחזה לשלמה המלך, הרי הקפיד שלא לחלוץ את נעליו לפני עבדיו, ורק משנגלו בהיסח הדעת טלפיו, הדומים לרגלי התרנגול, התחילו העבדים להבין כי מלכם הוא שד משחת שהתחזה למלך בשר ודם. קל להטות את לב ההמונים ולגרום להם להאמין במנהיג, גם אם מנהיג זה אינו אלא אשמדאי שהתחפש למלך, אך "לא לעולם חוסן". מלכותו של אשמדאי תעבור גם היא מן העולם, ולא תימשך לעולם ועד.

רבות מהיצירות שכתב ביאליק בעשור האחרון של חייו (שיר התוכחה שלו "גם בהתעוררותו לעיניכם", האגדה המעובדת "שלמה ואשמדאי", ואפילו המחזה השייקספירי "יוליוס קיסר", שאותו בחר ביאליק לתרגם תרגום פרוזאי) – מתארות תהליכי הדחתו של מלך או קיסר מכיסא מלכותו, ואפילו רצח מלך (regicide). אין זאת כי ביאליק חווה חוויית הדחה טראומטית שעה שצעירי המשוררים ניסו השכם והערב לגזול ממנו את כיסאו ואת כתרו, אף היה עד לאירועים דומים בחיים הפוליטיים, בארץ ובעולם (הוא ראה גם איך הצליחו הצעירים להדיח את חיים וייצמן מנשיאות הקונגרס הציוני הי"ז).

בשנים שבין מלחמות העולם נמלט ביאליק פעמיים מאחיזתם של משטרים חדשים, שקמו חלף המשטרים האריסטוקרטיים הישנים. לתיאורו באגדה "שור אבוס וארוחת ירק" על המלך שלמה המוצא דרך להימלט מביתו המהביל של "הטבח", שבו ממטירים עליו מאכלי פיגולים ועלבונות צורבי לב, היה אפוא בראשית שנות השלושים רקע אקטואלי "בוער", אישי וקולקטיבי כאחד. ביאליק התבונן בסקרנות טבולה בפרח במנהיגים הצעירים שביקשו לגזול את כתריהם של מנהיגי-אמת – בחיי הפוליטיקה כבחי הרוח – וכינה את דרכם במטבע-הלשון "פְּדוֹקְרַטִיָּה": שלטון הילדים.

דברים דומים כתב לימים נתן אלתרמן שעה שראה שיריבי הצעירים מורידים מעל ראשו את כתר השירה, ומנסים לבזותו ולגולל אותו בעפר. בשיר "ח של המחזור" דברים שבאמצע "שבספר שיריו האחרון" "חגיגת קיץ", מסופר כאמור על אותו חנווני, בעליה של חנות, שירד למרתף כדי למזוג לכדו שמן, אך שד תפסו בחושך וגזל ממנו את צורתו. השד עלה למעלה, ניהל את החנות ואיש לא ידע בעצם שהוא מתחזה לאדוני המקום, עד שיום אחד הגיעה אמו של החנווני, ואגב שיחתה עם השד המתחזה אמרה לו כי אין היא אלא עפר תחת כפות רגליו. למשמע דבריה, קרה מהפך: "אז חָרַד הַשָּׂד. כָּפוֹת רִגְלָיו אָסְפוּ. / אָכַל חוֹתָם-טְלָפִים הָעֶפֶר חָשַׁף."

שני המשוררים הגדולים, בשעה שראו כיצד מנסים שעירים ושידי שחת לגזול את כתרם ולשבת על כיסאם, נזקקו לאותה אגדה עצמה – אגדת אשמדאי בעל הטלפים הדומים לרגלי התרנגול, שהחליט לעלות מן השאול, לכבוש את הארץ ולהדיח את שליטיה. שני המשוררים הגדולים רמזו כי אשמדאי עשוי להוליך שולל את ההמונים, שאינם יודעים להבחין בין שרביט למקל של מטאטא, אך רק לפרק זמן מוגבל. לא ירחק היום ושלטונו של אשמדאי ימוגר, והערכים היציבים ישובו וישלטו בעולם. המלך האמיתי, בחיר ה', יחזור ויישב על כיסא מלכותו, ולכשישוב המנהיג האמיתי ויושב המצב על כנו, יחזור אשמדאי אל האפלה שממנה בקע והגיה.

האגדה של ביאליק עונה על כל הבעיות והקושיות, אך שירו של אלתרמן, למען האמת, משאיר שתי חידות ללא פתרון:

(א) האם נשאר החנווני באפלת המרתף, בציפייה שיום אחד תושב לו עמדתו, או שמא פגע בו השטן והותירו בלי רוח חיים?

(ב) האם הבינה אמו של החנווני שמדובר במתחזה, ולא בבנה? במילים אחרות: כשאמרה האם את המילים "בְּנִי, אֲנִי עֹפֵר תַּחַת כְּפוֹת רִגְלֶיךָ" – האם זיהתה האם שאין זה בנה,

ו"התחנפה" למתחזה כדי לרכוש את אמונו ולמנוע נזק נוסף, או שהאמינה כמו כולם שהעומד מולה הוא בנה, הוא ולא אחר?

אלתרמן בדרך-כלל לא הותיר את החוטים פרומים, ועל-כן יש לחפש את קצותיהם ולעקוב אחר פיתולי העלילה.

"עֶפֶר אֲנִי תַּחַת פְּפוֹת רִגְלֶיךָ/כֶּם" הוא ביטוי של ענווה, הנאמר בדרך-כלל לפני השמעת טענה שיש בה כדי לחלוק על דעתו של אדם חשוב ולהשמיע עליו דברי ביקורת: "אמר להם: רבותי עֶפֶר אני תחת פפות רגליכם אומר לפניכם דבר אחד" (מדרש רבה ויקרא ב'). מכאן אפשר לכאורה להבין שהאם דווקא הבינה שמי שעומד מולה ואינו נופל על צווארה אלא שולח אותה לנוח (מנוחה קצרה? מנוחת עולמים?) איננו בנה, פרי בטנה.

מעניין להיווכח שרגע לאחר שהאם מזכירה את המילה "עֶפֶר", אוסף השד את כפות רגליו ומשאיר במנוסתו את עקבות טלפיו **בֶּעֶפֶר**. מן הראוי להזכיר בהקשר זה כי בפירוש הרמב"ן על התורה מובא כי השדים מורכבים רק משניים מתוך ארבעת היסודות המרכיבים את העולם לפי אמונת הקדמונים – אש ורוח – ואין בהם מיסודות המים והעפר.

אפשר שדבריה הרכים של האם בשירו של אלתרמן הצילוה מיד השטן ומאחיותו הרעה. לשון אחר, ייתכן שהאם בחרה לפנות אל העומד מולה בלשון רכה היתה בחירה מושכלת ומודעת לעצמה. באגדת חז"ל מסופר שכאשר נתפס אשמדאי והובל על-ידי בניהו אל שלמה המלך, הוא פגע בכל אדם ובכל חפץ שנקרה בדרכו. הוא הפיל דקל, הפיל בית, ובהתקרבו לביתה של אלמנה אחת, יצאה האישה והתחננה לפניו, ואז "היטה קומתו מצריפה ונשברה לו עצם. אמר, זהו שכתוב 'ולשון רכה תשבר גרם'". ומסקנתו של אלתרמן, שבה אחז גם כשהתעוררו דילמות אחרות של "אוי לי מיוצרי ואוי לי מיצרי": מוטב לפעמים לנהל דיאלוג עם השטן, אם אפשר להציל חיים. כידוע, את קדושת החיים הציב אלתרמן לפני כל עיקרון אחר.

*

בשני הווריאנטים של הסיפור על נטילת הזהות מבעליה ועל התחזותו של השד לאותו אדם שזהותו נגזלה – באגדת "שלמה ואשמדאי" של ביאליק ובשיר "החנווני והשד" של אלתרמן – הדמות השטנית בורחת ונעלמת בסוף מן הזירה. שני המשוררים ניבאו אפוא את סופן של ממשלות הזדון והרוע של המשטרים הטוטליטריים ואת סופו של היטלר במיוחד.

ביאליק ניבא באחד משיריו האחרונים – שיר בפרוזה שכותרתו "איכה יָרָא את האש" – שכך יקרה: "יְהִיָּה בֵּית יַעֲקֹב אֵשׁ וּבֵית יוֹסֵף לְהִבָּה". לאחר שיכבו הכבשנים, הוסיף ביאליק וניבא, תהיה "מִמְשַׁלַּת הַזֶּדוֹן וְהַאֲוִלָּה לְקֵשׁ [...] וְשִׁירֵי לֹא יִהְיֶה לָּהּ". משמע, אש הכבשנים שאותה הציגה ממשלת הזדון והאיוולת תאכל גם את היד שהקימה את הכבשנים והציתה בהם את בני העם.

כשם שתיאר ביאליק בשירו זה את נבוכדנצר, שהשליך את היהודים לתוך הכבשן, והפך בסופו של דבר ל"חֵית פָּרָא הוֹלֶכֶת עַל אֲרָבַע וּמְלַחֶכֶת עֶשֶׂב הַשָּׂדֶה", כך גם תיאר בשיחה עם ידידיו את סופו הצפוי של היטלר, יותר מעשור שנים לפני התרחשותו: "הסוף יהיה, שבמקום לנצח חלילה וחס ולהיות אחד הגדולים שבתולדות הלוחמים-הכובשים, יהיה דחליל, שאפילו הציפורים לא ייחתו מפניו, וסופו שיציגוהו בפנפופטיקום לראוות-צחוק, לחוכא ואטלולה [...] 'המפלצת הטבטונית', לראשו קרני חרס, שניו ניבי חזיר, עיניו יוצאות מחוריהן" (וראו על כך בספרו של אביגדור המאירי, "ביאליק על אתר", תל-אביב 1962, עמ' 151).

ואלתרמן, כבר באחד משירי "רגעים" מראשית שנות הארבעים ("יום הולדת: הפירר בן 53", שפורסם בעיתון "הארץ" ביום 24.4.1942) חזה כבר את "יום הוֹרְדָּת" (על משקל "יום הולדת") של הפירר. וכך תיאר שומר ראשו של היטלר, רוכס מיש, את הפירר ביום התאבדותו: "הדבר הראשון שראיתי היה גופתה הדוממת של אווה בראון. [...] מבטה הופנה להיטלר ששכב גם הוא מת, ראשו שמוט ועיניו בזהות פָּרִיק" (כמסופר ברשימה שהתפרסמה על ספרו של שומר-הראש מיש בעיתון "הארץ" מיום 22.3.2017), בדומה לנבואתו של ביאליק (שתיארה את "עיניו יוצאות מחוריהן").

סוף שירו של אלתרמן ("אָז חָרַד הַשָּׁד") מזכיר את סוף שירו האחרון שנמצא במגירתו אחרי מותו – שיר אפוקליפטי נורא הפותח במילים "אָז אָמַר הַשָּׁטָן" ומסתיים במילים: "כִּן דְּבַר הַשָּׁטָן וְכִמוֹ / חָרְוֵי שָׁמַיִם מְאַיְמָה / בְּרָאוּתָם אוֹתוֹ בְּקוֹמוֹ / לְבַצֵּעַ הַמְזִימָה." על איזה שטן דיבר אלתרמן ומאיזו מזימה חרד בעשור האחרון של חייו? ובכן, כמי שנטל רוב ימיו על עצמו את תפקיד "הצופה לבית ישראל", נחשפה מול עיניו קשת רחבה של מעשי עוולה ואיוולת, בדרגות שונות של חומרה, שעליהם התריע וקונן: עוד בסוף שנות החמישים הוא ניצב מול פרשת קסטנר שהואשם על-ידי השופט בנימין הלוי על שמכר כביכול "את נפשו לשטן" (כידוע, בעקבות המשפט נרצח קסטנר במאסר 1957 בפתח ביתו בתל אביב). אלתרמן עקב גם אחרי אירועי "עסק הביש", שהוליכו לשורה של משברים פוליטיים המכונים בשם "פרשת לבון" ומיררו את נפשו של בן-גוריון. אלתרמן עקב אחר כל האירועים שאירעו בברית-המועצות לאחר מות סטלין, וספרייתו מלאה בספרים המתארים את המצב שנשתרר בעולם בימי המתח הבין-גושי. גם ניסיונותיה של ברית-המועצות להיכנס לסוריה ולאיים על ישראל מילאו את לבו חרדה קיומית. ואף זאת: מצבו הבריאותי הלך והתערער, ומילא את לבו דאגה ופחד. המלאך עמד מעליו ללא הרף, ואיים עליו בחרבו השלופה.

ובמיוחד עמד אלתרמן בשנים אלה בתימהון ובסקרנות מול כל אותם צעירים שתברו עליו להורידו מעל כיסאו ולרשת את מקומו. הוא הבין אמנם שזמנה של השירה הרוסו-עברית של "אסכולת שלונסקי" קצוב, ושהיא עתידה עד מהרה לרדת מן הבמה. הוא ידע שנגזר גם על יצירתו שסגנונה יוחלף באחר, מורשת השירה האנגלו-אמריקנית ששלטה אז בכיפה. עם זאת הוא קרא את שיריהם של יריביו הצעירים, ולא זיהה בהם סימני גדולה.

בשנות השישים החלה דעיכתו של אלתרמן – הפיזית והרוחנית. בשנים אלה יצא ספרו של נתן זך "זמן וריתמוס אצל ברגסון ובשירה המודרנית" (1966), וחבריו חָברו אליו במסע הכפשה שמירר את חייו. ייתכן שבבואו לתאר את הַשָּׁד הנוטל את זהותו של האדם, תיאר אלתרמן גם את דמותו הדמונית של מי שבא ליטול את זהותו – זהות המשורר – בחר לכלוא אותו במרתף ולהוליך את כולם שולל. אלתרמן לא הרבה לדבר על עצמו ביצירותיו, אך ייתכן בהחלט שבשירי "חגיגת קיץ" הוא התכוון גם ליריביו הפואטיים, ולא רק למדינאים שסובבו את בן-גוריון בכחש.

זיוה שמיר